

Književnost 18. i 19. veka

Jovan Deretić

- [Evropeizacija i rađanje nove književnosti](#)
- [Patrijarhalna i građanska kultura](#)
- [Romantizam i procvat lirike](#)
- [Realizam: Doba pripovetke](#)

Između stare i nove književnosti

Posle Velike seobe 1690. težište čitavog književnog i kulturnog života srpskog naroda pomera se s juga na sever, iz turskih oblasti na područja pod Habsburškom monarhijom. Gotovo sve što je srpska književnost dala u narednih sto i više godina stvoreno je u toj novoj sredini u istorijskim prilikama bitno različitim i od onih raznih i od onih u kojima su u to vreme živeli drugi delovi srpskog naroda.

Književni rad u početku nastavio se na starim osnovama. Poetika je tradicionalna, vizantijsko-crkvenoslovenska, ali sa značajnim inovacijama. Kod nekih pisaca oseća se uticaj rusko-ukrajinskog baroka, a u književni jezik, više nego ranije, prodire živ, narodni govor. Novo književno stoleće otvara nesuđeni srpski despot Đorđe Branković (1645-1711) opsežnom *Slavenoserbskom hronikom*, pisanom teško pristupačnim jezikom ali vrlo značajno po uticaju na razvoj naše historiografije i političke misli u 18. v. U monaškoj literaturi, koja i dalje preovlađuje, izdvajaju se dela na narodnom jeziku u koja spada putopis u Svetu zemlju Jeroteja Račanina iz 1721, kao i mnogobrojne besede Gavrila Stefanovića Venclovića (druga polovina 17. v. - oko 1747), koji je pisao uporedo i stari, srpskoslovenskim, i narodnim jezikom. On je vrstan znalac srpskog jezika, istinski jezički stvaralac, majstor besedničkog stila.

Srpska književnost ipak nije krenula putevima ikoje je otvorio Venclović. Nepripremljeni za život u novoj sredini, bez škola i učitelja, bez knjiga i štamparija, Srbi se okreću "jednovernoj" Rusiji išući od nje pomoć. Prve regularne škole osnivaju ruski učitelji, u njima se uči iz ruskih knjiga na ruskoslovenskom, koji postaje jezik liturgije i čitave kulture. Preko Rusa dolaze i druge novine: dominacija stiha umesto dotadašnje retorske proze (osnovni stih je tzv. poljski trinaesterac), barokni ornamentalizam, drama. Sholastička gimnazija u Sremskim Karlovcima (1733-1739), čiji su osnivači učenici Kijevske duhovne akademije, bila je prvo žarište nove, barokne književne kulture. Iz te konstitutivne faze novog stila, osim prigodnih, religioznih i rodoljubivih pesama, imamo i dva opsežnija dela u stihu: baroknu dramu *Traedokomedija* (izvedena 1734) Emanuela Kozačinskog i zbornik grbova i heraldičkih pesama *Stematografija* (1741) Hristifora Žefarovića. U oba dela vizija srpske istorije dovodi se u sklad sa suvremenim nacionalnim težnjama i potrebama.

Na tim temeljima u narednim decenijama izrastaju dva svestrana stvaraoca, Jovan Rajić (1726-1801) i Zaharije Orfelin (1726-1785), prvi teolog, istoričar i pesnik, drugi daroviti slikar, naučnik i pesnik. Među Rajićevim delima izdvaja se monumentalna *Istorija raznih slovenskih narodov, naipače Bolgar, Horvatov i Serbov* (I-IV, 1794/5), sinteza čitave naše dotadašnje historiografske literature, prožeta rodoljubivim osećanjima i prosvetiteljskim idejama, značajna i kao riznica književnih motiva iz nacionalne prošlosti. Orfelin se više rukovodio suvremenim potrebama naroda. On je pokrenuo prvi časopis na slovenskom jugu ("Slavenoserbski magazin", 1768), pisao školske udžbenike, radove iz ekonomije, fizike, dao veliku monografiju ruskog cara Petra I. Među pesmama najznačajnija mu je "Plač Srbiji" (1761), nacionalna jeremijada, slobodoumna i kritična, napisana u dve jezičke verzije, srpskoj i crkvenoslovenskoj. Kao i Rajić,

Orfelin je pošao od ruskih baroknih modela 17. v., da bi se kasnije približio idealima ruskog i zapadnog prosvetiteljstva.

Evropeizacija i rađanje nove književnosti

Početakom 80-tih godina 18. v., u doba cara reformatora Josifa II, srpska književnost ulazi u period korenitih preobražaja. Inicijator promena bio je prosvetitelj i racionalista Dositej Obradović (1739-1811). Rođen u današnjem rumunskom Banatu, on je svoj duhovni razvoj počeo dvostrukim bekstvom, sa zanata u manastir a potom iz manastira u svet, da bi najveći deo života proveo na putu. U prvom periodu svog života Dositej kao odbegli monah putuje najvećma po zemljama pravoslavnog jugoistoka, upoznavajući tako sve narodne i sve kulturne jezike tog prostora. Pre odlaska na Zapad on se razvio u književnika i humanistu istočnoevropskog tipa s dominantnim grčkim uticajem (a ne ruskim kao kod drugih tadašnjih naših pisaca), što je došlo do izraza u nekoliko njegovih ranih, za života neobjavljenih dela (*Ižica, Venac od alfavita, Hristoitija* i dr.). U drugom periodu života (od odlaska u Beč 1771) Dositej se sasvim okreće Zapadu: upoznaje zemlje srednje Evrope, sluša predavanja na univerzitetima u Nemačkoj, boravi u Parizu i Londonu, brzo i lako savlađuje oba klasična i sve glavne evropske jezike i prevodi s njih. Za to vreme on se iz osnova izmenio: odbacio je mantiju i stavio periku, od odbeglog monaha postao je slobodni mislilac, Evropejac, filosof u duhu 18. v., prvi moderni srpski pisac. Dositejevo delo ima dvostruku osnovu: njegovo lično iskustvo, poznavanje naroda, putničke doživljaje i dodire s drugim narodima, s jedne, te njegovu ogromnu lekturu na klasičnim i modernim jezicima, s druge strane. Kao pisac zahtevao je napuštanje konfesionalnih pretpostavki ranije kulture, prihvatanje zapadne prosvetćenosti i stvaranje književnosti na narodnom jeziku prema antičkim i modernim evropskim uzorima. Taj program sažeto je formulisao u prosvetiteljskom manifestu *Pismo Haralampiju* a široko ga je obrazložio polazeći od vlastitih doživljaja u svom glavnom delu, autobiografiji *Život i priklučenija* (I, 1783, II, 1788). Ostala dela nastala su pretežno slobodnom adaptacijom stranih tekstova (*Sovjeti zdravog razuma, Basne, Sobranije* i dr.). Ona su žanrovski heterogena, u njima ima anegdota, basana (omiljena Dositejeva forma), pripovedaka, ponekad stihova, u jednom slučaju čak i drama (Lesing), zatim moralnih eseja, filozofskih traktata i dr. U najboljim nalazimo isto što i u autobiografiji: živo osećanje za narodne potrebe, didaktiku, humor, živopisne likove, poetske opise prirode. Najznačajniji srpski pisac 18. v., jedan od vodećih prosvetitelja srednje i jugoistočne Evrope, prevođen još za života na rumunski, Dositej je začetnik nove srpske književnosti, s ogromnim uticajem kako na naredne generacije pisaca tako i na njene dalje tokove, sve do danas.

U poslednjim decenijama 18. i prvim decenijama 19. v. udareni su temelji nove srpske kulture i književnosti: osnovane su škole, pokrenuti prvi listovi, stvoreno je pozorište, napisani su kompendijumi iz osnovnih naučnih disciplina, uvedeni novi književni žanrovi (roman, drama, esej, razni pesnički oblici). Od njih je najveći uticaj imao roman s Milovanom Vidakovićem (1780-1841), kao glavnim predstavnikom, koji je svojim moralnim i sentimentalnim povestima i svojim "slatkim stilom" postao omiljen kod široke čitalačke publike. Slična orijentacija obeležava i delo Joakima Vujića (1772-1847), "oca srpskog teatra". On je stvarao pozorišne amaterske družine i za njihove potrebe "posrbljavao" drame nemačkih pisaca (Kocebu i dr.). Dok je proza težila patetičnoj i lirskoj osećajnosti, u poeziji je preovladao ideal učenosti, i to one vrhunske, čiji su uzori u klasičnoj kulturi. Iz te orijentacije ponikao je prvi srpski pesnički stil, klasicizam. Njegov utemeljivač Lukijan Mušicki (1777-1837), arhimandrit manastira Šišatovca, potom episkop, u svojim pesmama didaktične i rodoljubive inspiracije negovao je klasične pesničke forme, a za njim je pošlo nekoliko generacija pesnika.

Patrijarhalna i građanska kultura

U prvoj polovini 19. v. proširuje se kulturno područje. Posle dva oslobodilačka ustanka (1804, 1815) u književnost ulazi Srbija, potom Crna Gora, delimično slobodna još od kraja 17. v., i drugi krajevi južno od Save i Dunava. S njima dolaze do izražaja sasvim nove pojave: narodna, patrijarhalna kultura, kolektivno stvaralaštvo, usmena poezija. One prodiru u sferu pisane reči i počinju razarati tradicionalne i uspostavljati nove vrednosti. Književnost ulazi u period dugotrajnih, bespoštednih borbi, iz kojih će izići preobražena.

Nosilac tog velikog pokreta iz naroda bio je Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864), reformator književnog jezika, kodifikator usmene književnosti, istoričar, etnolog. Rođen u selu Tršiću kod Loznice u porodici koja se u prvoj polovini 18. v. doselila iz Stare Hercegovine, Vuk je u detinjstvu i mladosti stekao izvanredno poznavanje jezika, poezije i običaja prostog naroda. Kada se, posle sloma Prvog srpskog ustanka (1804), čiji je učesnik bio u 26. godini života, našao u Beču, on nije, po vlastitom priznanju, ni pomišljao na književni poziv. Susret sa slovenačkim slavistom Jernejem Kopitarom bio je presudan za Vukovo opredeljenje. Pošto je od Kopitara stekao osnovna filološka znanja i uputstva za rad, dao se na posao i u toku pedesetogodišnje neumorne aktivnosti obavio poslove za čitavu akademiju nauka. Kao poznavalac narodne kulture, Vuk je jedno od prvih imena u evropskoj folkloristici svog doba. Njegova klasična zbirka narodnih umotvorina (*Srpske narodne pjesme I-IV*, *Srpske narodne pripovijetke*; *Srpske narodne poslovice*), nastala izborom iz ogromne građe koju je sakupio sam i uz pomoć mnogobrojnih saradnika, imala je širok evropski odjek. Srpske narodne pesme prevode se na mnoge jezike, o njima pišu najistaknutiji pisci, među ostalima i Gete, njih oponašaju na raznim jezicima. U filologiji, gde je njegov rad najveći, obavio je četiri temeljna posla: napisao prvu gramatiku, prvi rečnik (*Srpski rječnik*, 1818), reformom tradicionalne ćirilice stvorio modernu srpsku azbuku zasnovanu na fonološkom principu, stvorio moderni srpski književni jezik na temelju narodnih govora. U kritikama tadašnjeg književnog jezika i u polemikama s mnogim protivnicima dao je prve oglede naše filološke i književne kritike, kao što je u tekstovima o narodnim umotvorinama dao osnove za teoriju i istoriju usmene književnosti. Svoju reformu krunisao je izvanrednim prevodom *Novog zavjeta* (1847), kojem će kasnije njegov mlađi saradnik Đura Daničić, (1825-1882) pridružiti prevod *Starog zavjeta*. Uporedo s jezikom i narodnim umotvorinama Vuk se bavio i drugim oblastima narodnog života. Utoku cele svoje književne karijere on je prikupljao građu s namerom a opiše "običaje, sujeverje, mitologiju i domaći život srpskog naroda". Deo te građe uneo je u *Srpski rječnik*, koji je zbog toga prerastao prvobitnu namenu i postao enciklopedija narodnog života, i u druge svoje radove, dok je sintetičko delo *Život i običaji naroda srpskog* ostalo nezavršeno. Kao istoričar opisao je sve važnije događaje i ličnosti Prvog i Drugog srpskog ustanka, objavio na nemačkom knjigu o Crnoj Gori, saradivao s nemačkim istoričarem Leopoldom Rankeom u radu na delu *Die serbische Revolution*, preko kog se evropska javnost upoznala sa srpskom istorijom. Vuk je izvanredan prozni pisac, "tvorac čiste srpske proze i stila". To je primetno u svim njegovim radovima: u žestokim, temperamentnim polemikama o jezičkim pitanjima, u opisima narodnog života u *Srpskom rječniku*, u stilizaciji narodnih pripovedaka, u prevodu *Novog zavjeta* (srpska Biblija, u Vukovu i Daničićevu prevodu, najlepši je spomenik srpskoga na narodnoj osnovi izgrađenog književnog jezika). Ali najbolje osvedočenje Vukovog spisateljskog dara nalazimo u njegovim istorijskim spisima. Kao pripovedač Vuk se nadovezuje na umetnost usmene reči. Njegov stil suprotan je duhu tadašnje naše sentimentalno-didaktičke proze, u njemu nema ničeg suvišnog ni kitnjastog, nema primesa patetike i sentimentalnosti. Vuk o svemu pripoveda mirnim, epski nezainteresovanim stilom, nastojeći stalno da održi stav objektivnog hroničara, čiji je glavni cilj da istinito svedoči. A u stravi, on je mnogo više od toga: slikar društvenih naravi, vrstan karakterolog, istorijski mislilac.

Iz istih izvora potekli su i *Memoari* Vukovog savremenika Prote Mateje Nenadovića (1777-1854), ustaničkog vojvode i prvog diplomate nove Srbije. Vuk priča kao nepristrasni svedok a Prota kao angažovani učesnik ustaničke epopeje. On piše stilom nadahnutog usmenog pripovedača, kod koga ima jednostavnosti i naivnosti ali, isto tako, teške životne zbilje, istorije, razmišljanja, humora. To je najlepša knjiga uspomena koja je ikad napisana na srpskom.

Iz ustanka je izišao i Sima Milutinović Sarajlija (1791-1847) jedan od vodećih pesnika tog doba. U životu nemiran duh, lualica, svaštar, radoznao ali neistrajan, on je ostavio iza sebe obimno i raznovrsno delo: veliki epski spev o Prvom srpskom ustanku *Serbijanka*, tri dramska dela, od kojih je najznačajnija *Tragedija vožda Karađorđa*, lirske pesme, kosmičke spevove, zbirku narodnih pesama, istorijske radove i dr. Po vrednosti neujednačen i teško čitljiv zbog zamršenog jezika punog neologizma, tumač epske tradicije i ustaničke heroike, pesnik romantičarskog temperamenta ali sa snažnim primesama klasicizma, on je ostavio snažan utisak na savremenike i uticao na mnoge pisce. Najviše mu duguje najveći srpski pesnik P. P. Njegoš.

Glavno poprište kulturnog života ostalo je i dalje na severu, u današnjoj Vojvodini i u srpskim naseobinama u Mađarskoj i Rumuniji. Glavni književni centar nalazio se u Pešti, u kojoj je osnovao prvo naučno društvo Matica srpska, pokrenut časopis "Srpski letopis" (1825), koji pod imenom "Letopis Matice srpske" (od 1873) izlazi i danas. Ta visoko razvijena građanska sredina bila je odbojna prema inovacijama s juga. Dok je narodne pesme rodoljubivo prigrllila, Vukov narodni jezik činio se većini primitivan i nedovoljan za najviše kulturne potrebe. Oko osnovnih pitanja jezika i književnosti između pisaca iz te sredine i Vuka Karadžića vodio se u toku nekoliko decenija pravi književni rat. Literatura se vezivala za tradiciju 18. v., za Dositeja, Vidakovića, Mušickog. Dositej je delovao kao učitelj razuma, "srpski Sokrat", Evropejac. Vidaković je u romanu proizveo više beznačajnih epigona. Mušicki je stvorio prvu pesničku školu, školu "objektivne lirike" ili "mirnog čuvstva", kako će je kasnije nazvati romantičari. Preko Mušickog ona se vezivala za Horacija i antičku poeziju ali je bila otvorena i prema savremenijim pesničkim tokovima, prema J. V. Geteu i F. Šileru, prema nemačkom i evropskom klasicizmu i predromantizmu, prema našoj narodnoj poeziji. Iz te škole potekao je i jedan pesnik trajne vrednosti, Jovan Sterija Popović (1806-1856). On se odlikovao i u drugim žanrovima, a posebno u drami.

Drama, uz poeziju, filozofiju i istoriju, najviše obeležava književnost tog doba. Originalna drama nastaje u trećoj deceniji 19. v., a među njenim tvorcima najznačajniji je Sterija. On je uporedo pisao istorijske tragedije ili "žalosna pozorja" i komedije iz suvremenog života ili "vesela pozorja", od kojih druge imaju trajnu vrednost. Sterija je moralista, društveni kritičar i satiričar. Njegova komedija je neposredno angažovana u društvenim i kulturnim zbivanjima svog doba. Ona izobličava pogrešno vaspitanje, pomodarstvo, snobizam, ismeva nadriučenost naših pisaca i njihov "nakaradni", "slavjanski" jezik. Čak i mane univerzalnog karaktera, kao što je škrtost, osvetljavaju se iz lokalne perspektive (*Tvrđica*). Vrhunac angažovanosti postigao je u komediji političkog ponašanja građana, koje se kreće između visokoparnih patriotskih fraza i trgovine nacionalnim interesima (*Rodoljupci*). Blizak komediji je i njegov *Roman bez romana*, neka vrsta srpskog *Don Kihota*, u kojem je parodirao Vidakovića i stariji roman uopšte. Kao pesnik, Sterija se ostvario u poslednjim godinama života, kada je objavio knjigu *Davorje* (1854). Njegova poezija - refleksivna, pesimistička, intelektualna - sadrži razmišljanja razočaranog i bolesnog čoveka, koji je povukao iz javnog života. Proizišla iz tradicije klasicizma, ona je suprotna duhu romantičarske poezije, koja je u to vreme sasvim prevladala.

Kao gotovo sve literature srednje i istočne Evrope, i srpska književnost u prvoj polovini 19. veka dobija svog najvećeg pesnika. Petar Petrović Njegoš (1813-1851), vladika i vladar Crne Gore, u svom pesničkom razvoju obuhvatio je čitavu tu epohu, od narodne poezije preko klasicističkih

stremljenja do romantike. Počeo je kao narodni pevač pesmama o crnogorskim borbama s Turcima, zatim se priklonio klasicističkom maniru, gde su mu učitelji bili više ruski nego srpski klasicisti. Njegovi antički uzori nisu bili rimski, nego helenski, a pre svega Homer, Pindar, tragičari. U poslednjoj fazi približio se suvremenom romantizmu (Puškin, Igo, Lamartin). Njegoš nije tematski raznovrstan, on je u biti bitematski pesnik. Njegove su osnovne teme kosmička sudbina čovek i istorija sudbina Crne Gore i Srpstva. U osnovi njegove kosmičke poezije nalazi se misao o jedinstvu čoveka i Boga, o čovekovoj nebeskoj preegzistenciji, o njegovoj moralnoj krivici, padu i ponovnom uzdizanju. Ona govori o čovekovom duhovnom povratku na početke svog bića, na izvore svog postojanja. Tu temu on je razvio u nizu pesama (među njima je najbolja Misao, da bi joj dao završni oblik u kosmogonijskom spevu *Luča mikrokozma* (1845) u kojem je motiv biblijskog pada čovekova pomeran sa zemlje na nebo i interpretiran, s jedne strane, u duhu neoplatonističke tradicije, a s druge, pomoću modernih prirodnonaučnih shvatanja. Među pesmama najbolja mu je *Noć skuplja vijeka*, ljubavna fantazmagorija, neobičan spoj erotike i spiritualnosti. Iz crnogorske istorije nastali su Njegoševi dramski spevovi *Gorski vijenac* (1847) i *Lažni car Šćepan Mali* (1851), od kojih je prvi njegovo najbolje delo.

U *Gorskom vijencu* ogleda se ceo pređeni put i čitava epoha u kojoj je nastao. Na temelju narodne pesme Njegoš je stvorio novu pesničku formu, oslanjajući se pri tome na tradicije evropske poezije od Homera do romantizma, kao i na pesnička iskustva savremenih srpskih pesnika, a pre svega na svog učitelja Milutinovića. Sintetičan po svojim zahvatima u tradiciju, *Gorski vijenac* je takav i po svojim umetničkim osobinama. Oko jednog događaja nevelikih razmera Njegoš je prikazao čitavu crnogorsku istoriju, opevao slavne događaje iz prošlosti, naslikao svakodnevni domaći život, prikazao susedne narode Turke i Mlečane, tako da u njemu imamo tri sveta, tri civilizacije, evropski zapad, islamski istok i između njih uklešten, naš svet. Spev je isto tako otvoren prema prirodi i kosmosu. A ta otvorenost dobija razne oblike, od folklornih posmatranja nebeskih prilika preko makrokosmičkih vizija vladike Danila do filozofskih meditacija igumana Stefana, u kojima se hrišćanska tradicija dodiruje s modernom naukom. Struktura speva, nesaglasna s pravilima dramske forme, ima dublju zasnovanost. *Gorski vijenac* počinje kao pesnička vizija, nastavlja se kao političko-istorijska drama, prelazi dalje u venac epskih slika iz narodnog života, a završava se prizorima zasnovanim na paralelizmu istorijskih zbivanja i filozofske refleksije. To je svojevrsna pesnička enciklopedija u kojoj su obuhvaćene sve pesničke forme i svi vidovi crnogorske stvarnosti i istorije, jedna od onih izuzetnih pesničkih tvorevina u koje kao da se sleglo sveukupno iskustvo pojedinih naroda. Spev je preveden na glavne evropske jezike, na neke i više puta.

Romantizam i procvat lirike

Sredinom 40-ih godina Vukova borba za književnost na narodnom jeziku ulazi u završnu fazu. U tom pogledu prekretničku ulogu imale su knjige izašle 1847, Vukov prevod *Novog zavjeta*, Njegošev *Gorski vijenac* i dela dva mlada sasvim nova pisca, *Pesme* Branka Radičevića i filološka rasprava *Rat za srpski jezik i pravopis* Đure Daničića. Razdoblje započeto tim delima donosi punu pobedu romantizma kao stilskog pravca. Dok je prethodno bio samo jedna od književnih struja s dosta primesa klasicizma, počevši od B. Radičevića romantizam se javlja kao suprotnost klasicizmu a posle njegove smrti postaje stilsko dominantna epoha. Pretpostavke našeg romantizma jesu: Vukova jezička reforma, narodna poezija i evropski uticaji, a ti uticaji bili su različiti: nemačka poezija, posebno Hajne, Bajron i bajronizam, Petefi, u drami Šekspir, i dr. I naša romantika, kao i drugde u Evropi, bila je prevashodno lirska. Kratka lirska pesma, po sadržini ispovedna, rodoljubiva ili meditativna, bila je glavna vrsta romantičarske poezije. Lirskom na čelu podređena su i druga dva pesnička žanra romantizma, bajronovska poema i istorijska drama. Lirizam obeležava i romantičarsku prozu, čija su dostignuća inače manje značajna.

Rodonačelnik srpske lirske romantike Branko Radičević (1824-1853), raskrstivši podjednako sa zastarelim klasicizmom i nestvaralačkim oponašanjem narodne poezije, uveo je naše pesništvo u prostore evropskog romantizma. On je pesnik elementarnih osećanja, blizak animističkom i panteističkom poimanju sveta. Njegove najjednostavnije pesme sadrže obično male lirske priče, prizore s momcima i devojkama u slobodnoj prirodi. One su radosne, vedre, umiljate, ali istovremeno raspusne i čulne. U drugima se javljaju setni tonovi i sumorna, elegična raspoloženja; među ovima je i najpoznatija njegova pesma Kad mlidijah umreti. Premda prevashodno lirski talenat, Branko je ipak težio da stvori veće pesničke kompozicije i sanjao o tome da napiše veliki ep. Najveći domet dao je u dva lirska speva, *Đački rastanak* i *Tuga i opomene*, te u satiričnom spevu *Put* u kojem slavi Vuka Karadžića i ismeva njegove protivnike. Prva dva dela pripadaju suprotnim stilskim tendencijama. *Đački rastanak* uvodi nas u najuži zavičajni krug pesnikov, u ozareni karlovački, fruškogorski predeo, u dane veselog đakovanja s razigranim kolima i vedrim popevkama u kojima se oseća ritam sremske poskočice i radosno strujanje narodnog života. *Tuga i opomena* otkriva drukčiji svet i na drugi način. To je veća lirska kompozicija napisana u oktavama i najvećim delom u jampskim jedanaestercima prema uzorima iz pozne nemačke romantike. Banalna ljubavna fabula o dvoje mladih koje razdvaja najpre mladićev put u drugi kraj a potom smrt drage lirski je višestruko nadograđena vizuelnim i auditivnim slikama prirode. Složene strukture, raskošne imaginacije i zatamnjenog smisla, ta poema otkriva drukčijeg Branka od onog kakav je u većini drugih pesama, što se govori o raznovrsnim mogućnostima ovog pesnika koji je svoju sudbinu sam najbolje opisao u stihovima: "Mnogo hteo, mnogo započeo, / čas umrli njega je omeo."

Brankovom književnom pokolenju pripadaju filolog Đura Daničić, romantičarski pripovedač Bogoboj Atanacković, pesnik Jovan Ilić i, kao najznačajniji, putopisac Ljubomir Nenadović (1826-1895), sin Prote Mateje. Među njegovim putopisima po svojim umetničkim kvalitetima izdvaja se *Pisma iz Italije* i *Pisma iz Nemačke*. Prva su značajna i kao knjiga o Njegošu, s kojim je Nenadović putovao po Italiji.

Branko je ostao usamljena pojava u svom vremenu. On je umro isuviše rano da bi dočekaio pobedu svog pravca. Ali 50-ih godina javlja se nov naraštaj pesnika, koji dovodi do kraja njegovu pesničku osnovu i s kojima se romantizam utvrđuje kao vodeći pravac.

Prvi među njima, Jovan Jovanović Zmaj (1833-1904) ostavio je ogromno, tematski i žanrovski raznovrsno delo. Njegovu osnovu čini intimna lirika, ljubavne i porodične pesme, sabrana najvećim delom u dve tematski povezane pesničke knjige, *Đulići* i *Đulići uveoci* (od turcizma *đul*-ruža). Zmajeva lirika izražava osećanje duboke veze, jedinstva, sa svojim, sa ženom, decom, porodicom i, u produžetku, s celim srpskim narodom i čovečanstvom. *Đulići* imaju obeležja lirskog dnevnika ili poetskog romana o ljubavi i srećnom porodičnom životu. *Đulići uveoci* su, nasuprot tome, knjiga bola i tuge, inspirisana smrću najbližih. Osećanja se prepliću i spajaju s prirodom, tako da u prvoj knjizi imamo ozarene, idilične pejzaže, a u drugoj sumorne jesenje slike, vizije ništavila, nepostojanja, mrtvila. Lirika čini srazmerno manji deo Zmajeva pesničkog opusa. Njegova produkcija u oblasti angažovane poezije bila je ogromna. Kao rodoljubivi pesnik Zmaj ne dostiže druge velike romantičare, ali je u oblasti političke i satirične poezije ostao nedostižan kako neobičnom plodnošću tako i ostvarenim kvalitetima, značajnim naročito u mnogim satiričnim pesmama. Zmaj je takođe veliki dečji pesnik, koji je u mnoštvu pesma dao nezaboravne prizore i likove iz sveta deteta, stvorivši pravi epos detinjstva. Treba ukazati i na druge vidove njegove mnogostruke delatnosti: na prevode i adaptacije poezije raznih naroda Zapada i Istoka, gde se posebnim kvalitetom izdvajaju prilozima iz udaljene, istočnjačke, i bliske, mađarske poezije, zatim na mnoge listove i časopise koje je izdavao i uređivao, na učesće u kulturnom i javnom životu. Pisao je lako i brzo i nikada se nije posebno trudio oko forme i izraza. Otuda kod njega ima dosta aljkavosti i nemara, ali nema monotonije. Težnja k

raznolikosti oseća se na svim planovima, u temama, emocijama, stihu i strofici, u kompoziciji pesme. Najbliža narodnoj metrici i govornom jeziku Zmajeva poezija stekla je ogromnu popularnost kod čitalaca. Ali istovremeno ona je dala veliki doprinos razvoju srpskog pesničkog izraza i stiha i vršila stalan uticaj na poeziju svog vremena.

Najizrazitiji romantik među srpskim umetnicima jeste Đura Jakšić (1832-1878), stvaralac mnogostran po svojoj obdarenosti, slikar, pesnik, pripovedač, dramski pisac. U poeziji je išao vlastitim putem. On je najsubjektivniji među suvremenim pesnicima. Duboko lično nezadovoljstvo prilikama u kojima je živeo prerasta u tipično romantičarski sukob izuzetne, nesrećne ličnosti sa svetom oko sebe. Pesnikovo ja u stanju je stalne zaraćenosti sa svetom, između njega i drugih nema pravog ljudskog dodira, nema dijaloga. Taj stav izražava se u raznim vidovima, u gordom odbacivanju sveta, prometejskom prkosu, preziranju svega prizemnog, u bacanju pesničke anateme na svet, ali ima i dosta pesama u kojima su izražena blaža osećanja: tuga, potreba za ljudskom toplinom, ljubavlju i lepotom, čežnja za mirom i spokojstvom u krilu prirode. Pesnik noći, potmulih tišina, strepnji pred nepoznatim, Jakšić je u svojim rodoljubivim pesmama grmeo gnevom protiv tuđinskih osvajača i domaćih tirana i stekao glas srpskog Tirteja. Pisao je takođe istorijske tragedije herojske inspiracije s monumentalnim ili jednodimenzionalnim likovima, obeležene snažnim lirizmom (*Jelisaveta* i dr.). On je i prozni pisac, najznačajniji pripovedač epohe romantizma.

Poslednji veliki pesnik među romantičarima Laza Kostić (1841-1910) bio je kontroverzna ličnost, pisac od koga je kritika stvorila slučaj. U mladosti više slavljen nego shvaćen, on je u starosti doživeo sveopšte osporavanje, a prava slava dolazila je tek posle smrti, i to vrlo sporo. Danas je opšteprihvaćeno da je on začetnik moderne srpske poezije, preteča avangardizma i stvaralačkih eksperimenata kakvi su zavladali u našem pesništvu mnogo, mnogo kasnije. I u životu i u poeziji on je stalno odstupao od svakodnevnog i uobičajenog. Važio je kao primer bizarnog, ekscentričnog romantičara kojeg malo ko uzima ozbiljno. Ali taj pesnički fantasta bio je naš najobrazovaniji pisac tog doba, znalac klasičnih i modernih jezika, prevodilac Šekspira, pisac estetičkih i filozofskih rasprava, najznačajniji mislilac srpskog romantizma. Kostić je pesnik duhovne, filozofske inspiracije. Njegova poezija nije poezija srca i osećanja nego poezija duha i mašte, sasvim različita od neposredne lirike kakvu su pisali Branko i Zmaj, pesnici protiv čijeg se kulta borio. On je novator i eksperimentator. Unutrašnju formu njegovih pesama odlikuje složena slikovitost, sklonost ka alegorizaciji, fantastika, humor, igre rečima, kovanice, manirizam. Umetnički neujednačen, Kostić je napisao izvestan broj pesama izuzetne vrednosti, među kojima možemo izdvojiti tri velike: Spomen na Ruvarca, Jadranski Prometej i Santa Maria della Salute, od kojih je prva kosmičko-filozofska, druga rodoljubivo-filozofska a treća erotsko-filozofska i, ujedno, njegova poslednja i najslavnija pesma. Uz Jakšića, Kostić je glavni dramski pisac romantizma (*Maksim Crnojević*, *Pera Segedinac*).

Od ostalih pisaca treba spomenuti nežnog liričara Jovana Grčića Milenka, virtuoznog komediografa Kostu Trifkovića i crnogorskog kralja Nikolu Petrovića Njegoša, pesnika junaka.

Realizam: Doba pripovetke

Realizam je otkrio malog čoveka i njegov svet. Književnost je zahvatila maticu naroda. Svu svoju pažnju pisci poklanjaju raznolikim vidovima narodnog života - od onih prastarih, folklornih, do onih koje je donosilo novo doba. Oni teže da što vernije prenesu način življenja, običaje, naravi, način govora u pojedinim krajevima. U književnost ulazi regionalna tematika, a u njen jezik prodiru dijalekatska obeležja. Zaljubljeni u stare patrijarhalne odnose što su nestajali, realisti su s poznavanjem i razumevanjem prikazali porodične i društvene prilike na selu i u malom gradu, dok su od modernog grada i od evropskog načina života zazirali.

Srpski realizam obuhvata široku i raznovrsnu panoramu književnih pojava u velikom vremenskom rasponu. Najraniji pisci te orijentacije pojavili su se još 60-ih godina, u jeku romantizma. To su Jakov Ignjatović (1822-1889) i Stefan Mitrov Ljubiša (1824-1878), oba iz generacije Branka Radičevića. Ignjatović potiče iz srpske dijaspore (rođen je u Sentandreji, u srcu današnje Mađarske). Pošto se okušao u raznim književnim žanrovima i u politici, on se kao četrdesetogodišnjak prihvatio rada na romanu i pripoveci iz suvremenog života i u toj oblasti stekao glas srpskog Balzaka (*Milan Narandžić, Vasa Rešpekt, Večiti mladoženja* i dr.). Od svih naših realista on je dao najširu socijalnu panoramu i najbogatiju galeriju likova. Uprkos slabostima i umetničkoj obradi, u jeziku i stilu, to je snažan pisac, pronicljiv posmatrač života, vrstan poznavalac ljudi. On je jedini istinski romansijer među srpskim realistima, orijentisanim pretežno prema pripoveci. Ljubiša potiče s krajnjeg juga, iz patrijarhalne primorske opštine Paštrovići kod Budve. Nazvan je "Njegošem u prozi" zato što je slično velikom pesniku prikazivao narodnu istoriju i "način življenja, mišljenja, razgovora" ljudi svog kraja, koristeći forme usmenog pripovedanja i stil "pučkog krasnorječja". Među njegovim pripovetkama ima i remek-dela (Kanjoš Macedonović).

Od 70-ih godina realizam postaje vodeći pravac. U to vreme središte kulturnog i književnog života pomera se iz Vojvodine u Srbiju, iz Novog Sada u Beograd. Programske osnove realizma formulisao je socijalista Svetozar Marković (1846-1875) u člancima Pevanje i mišljenje i Realnost u poeziji. Najpotpuniji izraz novi pravac dobija u pripoveci iz narodnog života ("seoska pripovetka"), čiji su tvorci Milovan Glišić (1847-1908), Laza Lazarević (1851-1891) i Janko Veselinović (1862-1905). Glišić i Veselinović ostali su u poetičkim okvirima pokreta, izazivši njegove suprotne stilske mogućnosti. Glišić u humorističko-satiričnoj pripoveci, a Veselinović u idiličnim pričama i u romanima iz narodnog života i istorije, dok je Lazarević kao umetnik te okvire višestruko nadmašio. Jedan od najobrazovanijih i najkultivisanijih duhova svog doba, istaknuti lekar koji je ostavio značajne radove iz medicine, on je slično ostalim bio poklonik patrijarhalnog sveta i njegovih vrednosti i u nekoliko pripovedaka dao je porodične drame, u kojima međusobna ljubav i solidarnost nadvladavaju delovanje destruktivnih sila. Ali on je dublje od ostalih osetio potrebu koje je donosilo novo doba, otkrio individualne i moralne aspekte krize starih odnosa, prvi prikazao sudbinu intelektualca u našem društvu. Iznad ostalih pisaca uzdigao se najviše smislom za psihologiju ličnosti, poetskom snagom u dočaravanju ambijenta i atmosfere te velikom brižljivošću u izgrađivanju kompozicije i stila svojih pripovedaka. On je tvorac srpske psihološke proze i, s devet pripovedaka, kolik oje uspeo da završi, koje su skoro sve remek-dela ("Prvi put s ocem na jutrenje", "Vetar", "Sve će to narod pozlatiti" i dr.), svrstao se među nacionalne klasike.

U poslednjim decenijama prošlog i u prvoj deceniji ovog veka Srbija je bila zemlja pripovedača. Oni su dolazili iz raznih krajeva noseći sa sobom svoja regionalna obeležja. Glišić, Lazarević i Veselinović bili su iz zapadne Srbije. Iz središnje oblasti, Šumadije, potekli su Svetolik Ranković (1863-1899) i Radoje Domanović (1873-1908), koji su srpsku prozu obogatili novim kvalitetima, prvi u domenu psihološke pripovetke i romana, drugi u satiri. Okrenuti više sadašnjosti nego nedavnoj prošlosti, oni su pružili mračnu, pesimističku sliku života, suprotnu vedrini i optimizmu prvih realista. Ranković je dao ličnosti u razvoju, njihove sudare sa svetom u kojima se ruše njihovi ideali, menjaju njihovi karakteri, te se čoveku sve događa suprotno onom što je hteo. Domanović je pisao humorističko-satirične pripovetke, zatim i alegorično-satirične priče, u kojima je najviše postigao ("Stradija", "Danga", "Vođa", "Mrtvo more" i dr.). U njima je postupkom dovođenja do apsurdna prikazao negativne strane novog društva, birokratski formalizam, otuđenost od autentičnih vrednosti, ropski mentalitet, podaničko vaspitanje. U najboljoj satiri ("Vođa") ispričao je priču o kolektivnoj opsesiji vođom. Ponikao iz tradicije 19. veka, on je po svojim satiričnim vizijama uistinu pisac 20. stoleća.

Najviše raznolikosti u temama, postupcima i stilu pokazali su Simo Matavulj (1852-1908) i Stevan Sremac (1855-1906), jer su i jedan i drugi bolje od većine ostalih prevladali zavičajni regionalizam. Matavulj je živio po raznim krajevima, u rodnoj Dalmaciji, Crnoj Gori, Srbiji, a putovao je dosta i po stranim zemljama, što je sve našlo mesta u njegovim delima, među kojima se izdvaja humoristički roman *Bakonja fra-Brne*, o životnom putu jednog katoličkog sveštenika, kao i više pripovedaka iz dalmatinskog i beogradskog života. On je realista zapadnog tipa koji se razvijao pod uticajem italijanskih i francuskih prozaista, a najbliži je Mopasanu. Njegov umetnički zavoj išao je od spontanog, folklorno obojenog i umetnički nedovoljno organizovanog pripovedanja k modernoj artističkoj prozi u kojoj ništa nije ostavljeno slučaju i improvizaciji. Vrhunac je dostigao u kratkim pričama iz poslednje decenije života, od kojih su neke remek-dela (Povareta, Pilipenda, Našljedstvo, Oškopac i Bila i dr.). Sremac je rodom iz Vojvodine, ali je najveći deo života proveo u Srbiji, u Beogradu, i jedno vreme u Nišu, tek oslobođenom od turske vlasti. Ta tri ambijenta našla su mesta u njegovim pripovetkama i romanima. Sremac je najpopularniji srpski pripovedač. Čitaoce je privukla nostalgичna poezija starovremenog života poluorijentalnog Niša (*Ivkova slava*, *Zona Zamfirova*) kao i raskošan humor i slike ravničarskog ambijenta u njegovom glavnom delu - humorističkom romanu *Pop Ćira i pop Spira*. Ali on je davao i druge aspekte života, manje egzotične i poetične, slike u kojima preovlađuju satirični tonovi (*Vukadin*) ili ozbiljne analize suvremenih pojava u srpskom društvu.

Realistički program imao je mnogo manje odjeka u poeziji nego u prozi. Jedini istaknuti pesnik tog razdoblja, Vojislav Ilić (1862 - 1894), sin Jovana Ilića, iako ima dosta zajedničkog sa suvremenim pripovedačima (objektivni karakter njegove poezije, njena deskriptivnost i narativnost), ne može se nazvati realinom u poeziji. On je dao pesme seoskih pejzaža, u kojima preovlađuju tamni, sutonski, poznojesenski i zimski tonovi. Imao je osećanja za čari dalekog i tuđeg, privlačile su ga razvaline koje govore o davnim vremenima, obrađivao je drevne legende s raznih meridijana evroazijskog kopna, od Indije do Portugalije. Najveću pažnju poklanjao je ipak temama iz grčke i rimske antike, s kojima u našu poeziju ulaze klasične forme i simboli. ON je artist u poeziji, "umetnik-pesnik", reformator srpskog stiha (najosobeniji mu je stih šesnaesterac), brižljiv stilista, majstor forme.

Iako nije bio naročito obrazovan pesnik niti dobro upućen u suvremene pesničke tokove u Evropi, on je dao poeziju blisku zapadnim postromantičarskim pravcima, posebno parnasu i simbolizmu, izvršivši veliki uticaj na skoro sve naše pesnike s kraja prošlog i početka ovog veka.

Drama ovog razdoblja dala je jednog od klasika srpskog teatra, Branislava Nušića (1862-1938). Bio je polihistor i ogledao se u raznim vrstama, u komediji, istorijskoj i građanskoj drami, u pripoveci i romanu, u feljtonu, putopisu itd. Najveće domete ostvario je u komediji, zatim u humorističkoj prozi. U svojim velikim komedijama (*Narodni poslanik*, *Sumnjivo lice*, *Gospođa ministarka*, *Pokojnik* i dr.) sjedinio je glavne vrline svojih prethodnika u toj vrsti, značajnost Sterijine tematike i virtuoznost Trifkovićeve scenske tehnike. U njima je u mnoštvu prizora dao društvenu komediju Srbije svog doba, palanačke trgovce, sreske kapetane, policijske pisare, dobre domaćice, male i velike hulje, koje s najvećom otvorenošću govore o svojim nevaljalstvima, njihovu komičnu uzvitlanost kad pođu pod udar dveju opsesivnih sila suvremenog društva, vlasti i novca. Nušić je mađioničar smeha, najpopularniji naš pozorišni pisac, koji je prodro i na strane scene i u mnogim zemljama stekao zahvalnu publiku.